

IRMOLOGION AKO PROSTREDNÍK MEDZI GRÉCKOU A SLOVANSKOU BYZANTSKOU HUDBOU

ŠIMON MARINČÁK

doc. PaedDr. ThDr. Šimon Marinčák, PhD.; Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, v. v. i., Dúbravská cesta 9, 841 04 Bratislava; e-mail: simon.marincak@savba.sk

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2998-2055>

ABSTRACT

After the adoption of the Byzantine form of Christianity by the Slavs in Great Moravia, some Byzantine liturgical books were also translated into the Slavic language. Their aim was to convey the Byzantine form of Christianity to the Slavic peoples, but also to better understand the mysteries of the Christian faith from the so-called *theologia prima*, i.e. liturgical celebration. However, such communication also required the adaptation of Byzantine melodies to Slavic texts, which was all the more difficult because at that time there was no musical notation capable of capturing individual melodies.

Keywords: Heirmologion, liturgical-musical books, translations, adaptations, neumes

Keď sa Slovania po prvýkrát stretli s liturgickou tradíciou pochádzajúcou z Konštantínopola, boli kresťanmi už vyše 50 rokov, pričom bohoslužby sa u nich konali len v latinskom jazyku. Príchodom misie z Konštantínopola sa táto situácia zmenila. Bratia Konštantín a Metod pre svoju činnosť na Veľkej Morave totiž nielenže vytvorili písmo schopné zachytiť všetky zvuky jazyka Slovanov, ale pripravili a priniesli so sebou aj niektoré knihy preložené do slovanského jazyka. Hoci literárne pramene viažuce sa k veľkomoravskému obdobiu nešpecifikujú, o aké liturgické knihy presne išlo, vzhľadom na zachované pamiatky môžeme konštatovať, že to boli knihy dvoch tradícií: fransko-rímskej aj konštantínopolskej (vzhľadom na konvenčné pomenovanie budeme túto tradíciu nazývať byzantskou).

Moravsko-panónske legendy, ktoré sú principiálnym prameňom informácií o misii z Konštantínopola, sa o slovanských knihách vyjadrujú len všeobecne, keď konštatujú,

že Konštantín a Metod preložili celý cirkevný poriadok, naučili Slovanov bohoslužby (raňajšiu službu Božiu, hodinky, večiereň, povečernicu i tajnú službu) a nechali tam aj iné náuky, gramatiku i muziku,¹ a pred svojím odchodom z krajiny zanechali všetky knihy potrebné na liturgické obrady.² Ak hovoríme o byzantskej liturgii, je vcelku jasné, ktoré knihy mohli bratia priniesť, pretože zoznam liturgických kníh existujúcich v Konštantínopole v 9. storočí je dobre známy. Neznámou však ostáva analogická liturgická hudba, ktorá vzhľadom na to, že v tej dobe ešte nemohla byť zapísaná, a teda prenášala sa len ústnym podaním, sa nedá nijako presne determinovať.

Hoci už v 9. storočí sa podľa zachovaných historických pamiatok bežne používala tzv. ekfonetická notácia (pravdepodobne vznikla už v 6. storočí), používala sa však výlučne na prednes biblických čítaní v liturgii: apoštolských listov a evanjelia. Byzantská liturgická hudba sa začala zapisovať až v polovici 10. storočia tzv. paleobyzantskou notáciou (10. – 12. storočie), ktorá však zatiaľ nie je celkom dešifrovaná. Zachovala sa v dvoch variantoch, ktoré sú pomenované podľa rukopisov uložených vo francúzskych archívoch, v ktorých boli prvýkrát opísané a preskúmané: Chartres a Coislin. Kým prvá predstavuje skoršiu fázu vývinu a zachovala sa len v niekoľkých rukopisoch, notácia Coislin (od 11. storočia) už predstavuje rozvinutejší variant, ktorého základné znaky sa stali východiskom pre ďalšie štádium vývinu byzantskej notácie, tzv. strednobyzantskej (12. – 15. storočie). Táto notácia má svoj počiatok približne v roku 1170 a dodnes je v podstate dobre dešifrovateľná. V rukopisoch ju nachádzame až do 19. storočia (nástup tzv. neskorobyzantskej notácie v 15. storočí bol charakterizovaný viac-menej pridaním množstva ďalších doplňujúcich znakov k existujúcim strednobyzantským a súvisel s politickými a kultúrnymi zmenami po páde Konštantínopola do tureckých rúk v roku 1453), keď došlo k reforme hudby aj notácie, čo je však už mimo predmetu tejto štúdie.

Najstaršie byzantsko-grécke hudobno-liturgické knihy

Najstarším byzantským spevníkom, hoci bez hudobnej notácie, je tzv. tropologion (z gr. τρόπος – spôsob a λόγος), ktorý sa používal až do 12. storočia. Obsahuje prvky, ktoré sa v neskoršom období stali obsahom liturgických kníh menaion (gr. μνηαῖον), triodion (gr. τριώδιον), pentekostarion (gr. πεντηκοστάριον) a parakletike (gr. παρακλητική, nazývaný aj oktoechos – oktoich). Tento druh knihy (tropologion) sa zatiaľ iba vzácnne stal predmetom výskumu,³ avšak doterajšie výsledky nesporne potvrdzujú, že v jeho prípade ide o najstaršie štádium zostavovania knihy v Jeruzaleme alebo jeho okolí a svedčia o jeho neprerušenom vývoji od Jeruzalema až po kláštor Stoudios v Konštantínopole, kde došlo na prelome 8. – 9. storočia k významnej re-

¹ *Vita Constantini* 15; *Vita Methodii* 8.

² *Vita cum translatione s. Clementis* 7.

³ Študoval ho napríklad HUSMANN, Heinrich (ed.): *Ein syro-melkitisches Tropologion mit althyntinischer Notation Sinai syr.* 261. 2 zv. Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1975; ďalej NIKIFOROVA, Alexandra: *The Oldest Greek Tropologion Sin.Gr.MT 56+5: A New Witness to the Liturgy of Jerusalem from Outside of Jerusalem with First Edition of the Text.* In: *Oriens Christianus* 98, 2015, s. 138-173; KUJUMDŽIEVA, Svetlana: *The Hymnographic Book of Tropologion: Sources, Liturgy and Chant Repertory.* Routledge, 2020.

forme byzantskej liturgie. V rámci tejto reformy sa v studitskej škole rozdelil obsah tropologionu a zostavili sa vyššie spomínané samostatné zbierky kníh, z ktorých každá obsahovala hlavný liturgický cyklus.

Ďalšou starobyľou hudobno-liturgickou knihou je sticherarion (gr. στιχεράτιον), kniha obsahujúca stichiry na večiereň a utiereň, ale už aj hudobnú notáciu. Hoci sa názov sticherarion prvýkrát objavil až v gréckom rukopise *Vatopedi gr. 1488* Hory Athos z roku 1050, tento druh rukopisu sa objavil už koncom 10. storočia.⁴

Pre nás najdôležitejšou knihou je však irmologion (gr. εἰρμολόγιον),⁵ ktorej sa budeme venovať podrobnejšie. Kniha má pomenovanie podľa slova irmos (gr. εἰρμός), čo je vzorová strofa, ktorej melodickú a metrickú formu preberajú tropáre nasledujúce v ódach kánonu po irmose.

História knihy irmologion

Irmologiony s neumovou hudobnou notáciou sa zachovali približne od polovice 10. storočia.⁶ Popri rukopisoch s hudobnou notáciou sa zachovalo množstvo ďalších rukopisov bez hudobnej notácie. Tie mohli slúžiť ako pomocné rukopisy pripomínajúce spevákom plné texty najčastejšie používaných irmosov, ktorých melódie im mohli byť všeobecne známe. Dá sa predpokladať, že spevák mal zvládnuť melódie zoskupené v irmologione a následne spievať akýkoľvek text a adaptovať ho k melódii, ktorá sa mu pripomenula pôvodným incipitom (irmosom) textu spojeného s danou melódiou.

Z obdobia od 10. do 15. storočia sa zachovalo približne 40 gréckych irmologionov. Byzantských hudobných rukopisov tohto typu je v porovnaní s inými typmi porovnateľne menej, čoho príčinou je zrejme skutočnosť, že sa používali ako príručky na zvládnutie základných melódií byzantského chorálu, a tak sa používali oveľa častejšie než iné typy rukopisov (napríklad sticherarion). Irmologiony sa tak zrejme rýchlejšie opotrebovali a boli tiež náchylnejšie k variabilite svojho obsahu i melodického štýlu: melódie, ktoré sa spievali raz za týždeň alebo častejšie, boli náchylné na zmeny ľahšie než melódie, ktoré sa spievali len raz za rok. Tie zriedkavejšie, ktoré sa najčastejšie nachádzajú v sticherarionoch, poukazujú na menej melodických variantov, keďže boli kopírované s väčšou pozornosťou a vo väčšom množstve. Z funkčnosti rukopisu vyplýva aj ďalší dôvod pre porovnateľne krátku životnosť irmologionov: dá sa predpokladať, že keď už boli základné melódie naučené, majiteľ mohol (aspoň teoreticky) rukopis odhodiť, alebo v prípade, že ho ďalej kopíroval, poprehadzovať poradie ir-

⁴ Pozri JEFFREYS, Elizabeth M.: Sticherarion. In: *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Alexander Kazhdan et al. (eds.). New York; Oxford: The Oxford University Press, 1991, s. 1956; STEFANOVIČ, Dimitrije: Sticherarion. In: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 18. Stanley Sadie (ed.). London: Macmillan Publishers, 1980, s. 140; aj s príslušnou literatúrou.

⁵ Pozri JEFFREYS, Elizabeth M.: Heirmologion. In: *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Alexander Kazhdan et al. (eds.). New York; Oxford: The Oxford University Press, 1991, s. 908; VELIMIROVIČ, Miloš: Heirmologion. In: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 8. Stanley Sadie (ed.). London: Macmillan Publishers, 1980, s. 447-448; aj s príslušnou literatúrou.

⁶ Najstarší známy (zachovaný) je grécky rukopis kláštora Hory Athos *Veľká Lavra B.32* cca z roku 950. Zatiaľ nie je katalogizovaný, bude zaradený do 7. dielu monumentálnej katalógovej série Τα χειρόγραφα Βυζαντινής Μουσικής. Ἁγίου Ὁρος profesora Grigoria Stathisa.

mosov podľa ich obsahu. Túto hypotézu podporuje aj veľká variabilita v usporiadaní irmosov v zachovaných rukopisoch, pričom nezriedka najpopulárnejšie (najčastejšie používané) irmosy sa opakovane kopírovali, kým tie menej používané sa postupne vytrácali.

Obsah knihy irmologion

Ako sme už spomenuli, kniha irmologion obsahuje irmosy ód kánonov. Kánon (gr. κανών) je hudobno-hymnografická forma, definovaná ako súbor parafráz, ktoré od konca 7. a v priebehu 8. storočia postupne nahradili deväť biblických chválospevov spievaných počas utierne.⁷ Je teda zložený z deviatich ód, z ktorých každá sa začína prvou strofou, už spomínaným irmosom, po ktorom nasleduje niekoľko ďalších strof, nazývaných tropáre (gr. τροπάριον). Tropáre nepohyblivých sviatkov cirkevného roka sa nachádzajú v mineách, tropáre pohyblivého cyklu cirkevného roka sa zasa nachádzajú v knihách triodion (pre pôstne obdobie) a pentekostarion (pre paschálne obdobie).

Vzhľadom na to, že kniha irmologion obsahovala len irmosy, teda vzorové tropáre ód kánonov sviatkov, slúžila nevyhnutne na didaktické účely. Z nej sa speváci naučili základné melódie potrebné na interpretáciu kánonov, ktoré si vyžadovali znalosť odlišnej melódie pre každú z ôsmich ód. Mineje príležitostne obsahovali texty irmosov v úplnosti, ale častejšie uvádzali len ich incipity. Kompletne texty irmosov spoločne s ich melódiami sa dali vždy nájsť v irmologionoch. Po zlatom veku poézie kánonov (8. storočie) básnici a hudobníci často komponovali nové kánony, pričom najčastejšie prispôbovali nové texty už existujúcim melódiám.

Podľa obsahu sa stredoveké irmologiony delia do dvoch skupín. Obe skupiny majú pritom spoločné to, že ich obsah je usporiadaný podľa ôsmich modov. Do dvoch skupín ich delí ďalšie rozdelenie už v rámci jednotlivých modov.

Prvý typ irmologionu obsahuje irmosy podľa poriadku kánonov. V rámci tohto typu sú irmosy kopírované pre každú ódu kánonu, jednu za druhou, t. j. po irmose 1. ódy prvého kánonu nasleduje irmos 2. ódy prvého kánonu, ďalej irmos 3. ódy, 4. ódy prvého kánonu atď.; po prvom kánone nasledujú irmosy každej ódy druhého kánonu, potom tretieho, štvrtého atď. Po všetkých irmosoch kánonov 1. modu nasledujú irmosy kánonov spievané na melódie 2. modu, ďalej tretieho, štvrtého atď., končiac irmosmi kánonov spievaných na 4. plagálny modus.

Druhý typ irmologionov je tiež rozdelený na osem segmentov, jeden pre každý modus, má však odlišné usporiadanie irmosov v rámci každého modu. V tomto type sú všetky irmosy 1. ódy zoskupené dohromady nezávisle na kánonoch, v ktorých sa pôvodne nachádzali. Po nich nasledujú všetky irmosy druhej, tretej, štvrtej ódy atď. To znamená, že v rámci rozdelenia jedného modu môže byť tento typ rukopisu následne delený na deväť sekcií, z ktorých každá obsahuje všetky irmosy jednej konkrétnej ódy kánonu. V prípade používania tohto typu irmologionu na konkrétny sviatok, pre ktorý bol daný kánon predpísaný, spevák by našiel irmos 1. ódy, zaspieval ho, následne

⁷ Pre viac informácií pozri napríklad JEFFREYS, Elizabeth M.: Kánon. In: *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Alexander Kazhdan et al. (eds.). New York; Oxford : The Oxford University Press, 1991, s. 1102.

by musel otočiť množstvo strán, aby našiel irmos 2. ódy atď. V prípadoch, keď pre konkrétny sviatok nebol predpísaný konkrétny kánon alebo kánon sviatku už vypadol z užívania, spevák mohol improvizovať a „vytvoriť“ nový kánon výberom a použitím jednotlivých ód iných kánonov, ktoré boli adekvátne k danému sviatku. Tento proces mohol viesť k vzniku rôzne poskladaných kánonov. Príkladom rôznych usporiadaní môže byť napríklad tzv. Washingtonský irmologion,⁸ v ktorom sú irmosy usporiadané náhodne bez ohľadu na ich postupnosť v pôvodnom kánone, alebo aj rukopis Hory Athos *Velká Lavra* 95, kde sú kánony kopírované rešpektujúc poradie sviatkov a bez ohľadu na mody.⁹

Hoci sa zdá, že druhý typ irmologionu vznikol v dobe, keď proces výberu najpopulárnejších irmosov viedol k eliminácii menej bežných irmosov, irmologiony oboch typov sa objavujú už v 12. storočí. Kým prvý typ irmologionu je čisto grécky, druhý typ, hoci je bezpochybné byzantského pôvodu, sa zachoval len v malom množstve gréckych vzoriek, avšak nájdeme ho vo všetkých stredovekých slovanských irmologionoch, z ktorých najstarší zachovaný pochádza už z konca 12. storočia. Hoci je možné, že sa v jednotlivých existujúcich prameňoch odrážajú regionálne preferencie vnútornej organizácie irmologionov, v súčasnosti máme ešte stále príliš málo informácií, aby sme tento predpoklad potvrdili alebo vyvrátili.

Najstaršie byzantsko-slovanské hudobno-liturgické rukopisy

Ako sme videli vyššie, jedinou hudobno-liturgickou knihou byzantskej tradície, ktorú mohli pri svojej misii u veľkomoravských Slovanov využiť bratia Konštantín a Metod, bol tropologion. Ten však ešte neobsahoval hudobnú notáciu, preto je otázne, do akej miery sa táto kniha javila byť dôležitou pre šírenie byzantskej tradície medzi Slovanmi. Melódie, ktoré sa bezpochyby v Byzancii prenášali ústnym podaním, sa rovnakým spôsobom aplikovali aj u Slovanov. Nateraz ostáva veľkou neznámou, akým spôsobom sa tieto byzantské melódie aplikovali a prispôbovali slovanským textom, ktoré sú od gréckeho jazyka výrazne odlišné najmä metricky.

Keď v Byzancii vznikla neumová notácia, ktorá už zachytávala aspoň základné rysy melódie, hudobno-liturgické knihy sa takmer okamžite zjavili aj v slovanských krajinách. Veľký rozkvet slovanskej literatúry vrátane vzniku množstva hudobno-liturgických rukopisov sa predpokladá v období vlády Jaroslava Múdreho (1025 – 1054). Zaujímavosťou je, že slovanské rukopisy nepreberali existujúcu byzantskú notáciu, ale obsahovali novú, slovanskú, hoci tá nepochybne vychádzala z byzantských neumových vzorov, konkrétne z paleobyzantskej notácie Coislin. Okrem nich sa objavili aj ďalšie rukopisy, ktoré obsahujú veľmi odlišnú notáciu, ktorej pôvod sa dodnes nepodarilo uspokojivo určiť. Ide o niekoľko zachovaných kondakárov, ktoré obsahujú tzv. kondakárnu notáciu. Ani jedna z týchto dvoch notácií nie je celkom dešifrovaná, preto melódie, ktoré ukrývajú, ostávajú zahalené rúskom tajomstva.

⁸ Porov. TÉREY-SMITH, Mary: The Washington Heirmologion, a Thirteenth Century Hymnbook in the Library of Congress. In: *Música Antiqua* VIII., zv. 1. Bydgoszcz, 1988, s. 993-1007.

⁹ Pozri Ref. 6.

Najstaršími známymi hudobno-liturgickými rukopismi sú sticheráre, kondakáre, mineje, irmologiony a triodiony. V tabuľke uvádzame prehľad jednotlivých rukopisov, ktoré vznikli do konca 13. storočia, aj s ich označeniami zaužívanými dodnes. Sticherárov s hudobnou notáciou sa zachovalo 24:

Názov	Miesto uloženia ¹⁰	Označenie rukopisu	Doba vzniku ¹¹
Minejný sticherár	RUS-SPan	4.9.13 (Фил. 13)	koniec 11. a zač. 12. stor.
Minejný sticherár	RUS-SPsc	Соф. 384	r. 1156 – 1163
Minejný sticherár	RUS-SPan	12.7.22 (Калужн. 19)	12. stor.
Minejný sticherár	RUS-SPan	34.7.6	12. stor.
Minejný sticherár	RUS-Mim	Син. 572	12. stor.
Minejný sticherár	RUS-Mim	Син. 589	r. 1157
Minejný sticherár	RUS-SPsc	Q.n.I.15	12. stor.
Minejný sticherár	RUS-SPsc	СПб.ДА.А.И.397	12. stor.
Minejný sticherár na september, júl a august	RUS-Mda	ф. 381 (Син. тун.) № 145	12. stor.
Minejný sticherár na september-február	RUS-Mda	ф. 381 (Син. тун.) № 152	12. stor.
Minejný sticherár	RUS-Mrg	Григ. 47 (М.1729)	koniec 12. stor.
Minejný sticherár	RUS-Mim	Син. 279	koniec 12. stor.
Minejný sticherár	UA-Kan	Кол. отрывков № 10	koniec 12. stor.
Pôstny a kvetný sticherár	RUS-SPan	Дмитр. 44	koniec 12. stor.
Pôstny a kvetný sticherár – ďalšia časť predchádzajúceho	RUS-SPsc	Q.n.I.39 ¹²	koniec 12. stor.
Pôstny a kvetný sticherár	RUS-Mim	Син. 278	druhá polovica 12. stor.
Pôstny a kvetný sticherár	RUS-Mda	ф. 381 (Син. тун.) № 147	koniec 12. a zač. 13. stor.
Pôstny a kvetný sticherár	RUS-Mda	ф. 381 (Син. тун.) № 148	12. – 13. stor.
Minejný sticherár	RUS-Mrg	ОР 740	prvá pol. 13. stor.
Kvetný a pôstny sticherár	RUS-SPsc	Соф. 96	prvá pol. 13. stor.
Pôstny a kvetný sticherár	RUS-Mim	Усп. 8	13. stor.
Pôstny a kvetný sticherár	RUS-SPsc	Соф. 85	13. stor.
Minejný sticherár	RUS-SPan	24.4.22 (Срезн. 69)	13. – 14. stor.
Minejný sticherár	UA-Kan	I.6713	13. – 14. stor.

¹⁰ Skratky pamäťových inštitúcií sú uvedené podľa klasifikácie RISM (Répertoire International des Sources Musicales).

¹¹ Doby vzniku rukopisov v jednotlivých tabuľkách uvádzame podľa súborného katalógu slovansko-ruských rukopisných kníh Sigurda Šmidta: ШМИДТ, Сигурд Оттович et al. (eds.): *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР (XI – XIII вв.)*. Москва : Наука, 1984.

¹² Publikovaný in SCHIDLOVSKY, Nicolas (ed.): *Sticherarium Palaeoslavicum Petropolitanum (St Petersburg, Library of the Russian Academy of Sciences (BAN), ms. 34.7.6, 12th c.)*. Copenhagen : C. A. Reitzel, 2000.

Kondakárov je doteraz známych 7:

Názov	Miesto uloženia	Označenie rukopisu	Doba vzniku
Kondakár („Typografsky ustav“)	Tretiakovská galéria v Moskve	K-5349	koniec 11. a zač. 12. stor.
Kondakár	RUS-Mrg	ОИДР 107	koniec 12. stor.
	RUS-Mm	Позод. 43	
Kondakár („Blagoveščenskij“ alebo „Nižegorodskij“)	RUS-Mm	Q.n.I.32	koniec 12. a zač. 13. stor.
Kondakár	UA-Oan	1/93	koniec 12. a zač. 13. stor.
Kondakár („Uspenskij“)	RUS-Mim	Усп. 9	r. 1207
Kondakár („Trojickij,“ alebo „Lavriskij“)	RUS-Mrg	Тр. 23	zač. 13. stor. (možno koniec 12. stor.)
Kondakár	RUS-Mim	Син. 777	prvá pol. 13. stor.

Minej s hudobnou notáciou je známych 13:¹³

Názov	Miesto uloženia	Označenie rukopisu	Doba vzniku
Služobná minea na september	RUS-Mim	Син. 159	12. stor.
Služobná minea na september	RUS-Mm	Бычк. 3664	12. stor.
Služobná minea na október	RUS-Mim	Син. 160 ¹³	12. stor.
Služobná minea na november	RUS-Mim	Син. 161	12. stor.
Služobná minea na december	RUS-Mim	Син. 162	12. stor.
Služobná minea na január	RUS-Mim	Син. 163	12. stor.
Služobná minea na február	RUS-Mim	Син. 164	12. stor.
Služobná minea na apríl	RUS-Mim	Син. 165	12. stor.
Služobná minea na máj	RUS-Mim	Син. 166	12. stor.
Služobná minea na jún	RUS-Mim	Син. 167	12. stor.
Služobná minea na august	RUS-Mim	Син. 168	12. stor.
Služobná minea na september-november	RUS-Mm	Q.n.I.12	koniec 12. stor.
Služobná minea na december	RUS-Mda	ф. 381 (Син. mun.) № 96	12. – 13. stor.

Irmologionov s hudobnou notáciou sa zachovalo 5:¹⁴

Názov	Miesto uloženia	Označenie rukopisu	Doba vzniku
Irmologion	RUS-Mim	Воскр. 28	koniec 12. stor.
Irmologion	RUS-Mda	ф. 381 (Син. mun.) № 149	koniec 12. a zač. 13. stor.
Irmologion	RUS-Mda	ф. 381 (Син. mun.) № 150 ¹⁴	koniec 12. a zač. 13. stor.
Irmologion	RUS-Mrg	Гр. 37 (M.1719)	zač. 13. stor.
Irmologion	RUS-Mm	Q.n.I.75	zač. 13. stor.

¹³ Táto minea obsahuje aj známy kánon sv. Demetra Solúnskeho.

¹⁴ KOSCHMIEDER, Erwin: *Die ältesten Novgoroder Irmologien-Fragmente*. München : Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1952.

Triodiony s hudobnou notáciou poznáme 4:

Názov	Miesto uloženia	Označenie rukopisu	Doba vzniku
Pôstna trioda	RUS-Mim	<i>Син. 319</i>	12. stor.
Kvetná trioda	RUS-Mim	<i>Воскр. 27</i>	koniec 12. stor.
Kvetná trioda	RUS-Mm	<i>Погод. 46</i>	12. – 13. stor.
Kvetná trioda	RUS-Mm	<i>Соф. 385</i>	13. stor.

Pre úplnosť uvádzame aj ďalšie dva rukopisy s hudobnou notáciou z daného obdobia (11. – 13. storočie), ktoré sa zachovali:

Názov	Miesto uloženia	Označenie rukopisu	Doba vzniku
Paraklitik (=oktoechos)	RUS-Mda	<i>ф. 381 (Син. mun.) № 80</i>	koniec 12. a zač. 13. stor.
Služba na uspenie	RUS-Mim	<i>Барс. 1381</i>	koniec 13. stor.

Z uvedeného je zjavné, že ako prvé vznikli slovanské hudobné rukopisy sticherarion a kondakár, ktorých najstaršie zachované exempláre sa datujú do konca 11. storočia. Kým sticherariony sa používali aj v nasledujúcich storočiach (nami uvedené exempláre zasahujú aj do 14. storočia), kondakáre sa v polovici 13. storočia vytrácajú. Mineje a triodiony sa objavujú v 12. storočí, neskoršieho dátumu sú irmologiony, ktorých najstarší zachovaný exemplár je datovaný do konca 12. storočia. Aj množstvá zachovaných exemplárov jednotlivých typov kníh naznačujú, s akou frekvenciou sa jednotlivé typy používali. Najviac sa zachovalo sticherarionov (24), potom minejí (13), kondakárov (7), irmologionov (5), napokon triodí (4).

Hoci sa sticherarionov zachovalo najviac, dá sa predpokladať, že v danej dobe boli produkované podobné množstvá aj minejí a triodionov, ktoré pokrývajú rovnaký typ liturgického roka: mineje stále sviatky, triodiony pôstne (pôstna trioda) a paschálne obdobie (kvetná trioda). Ako už bolo spomínané vyššie, irmologion spĺňal skôr didaktickú úlohu, preto sa jeho produkcia a následné zachovanie vo väčších množstvách neočakáva.

Najstaršie byzantsko-slovanské irmologiony

Medzi najstaršie irmologiony patria dva exempláre, zjavne časti jedného celku (hoci sú písané odlišným rukopisom), rukopisy Ruského štátneho archívu starobylych listín, fond 381 (pôvodom z knižnice Synodálnej typografie) č. 149 a 150 (*ПГАДА ф. 381 (Син. mun.) № 149, 150*). Ide o jednu z prvých pamiatok so „znamennou“ notáciou. Staršou a zároveň prvou časťou je rukopis č. 150. Druhá polovica sa nachádza v tom istom archívnom fonde pod č. 149. Na základe historickej poznámky na fol. 1^v (Книга Блговѣще(н)ского мн(с)тря), ako aj množstva slov novgorodského dialektu, ktoré tieto rukopisy obsahujú, sa môžeme domnievať, že rukopisy sa mohli dostať do moskovského tlačiarenskeho dvora z Novgorodu alebo Pskova, kde boli v mimoriadnej oblube kláštoru Zvestovania (rus. Благовещенские монастыри). Do archívu na miesto súčasného uloženia sa rukopis dostal ako súčasť rukopisnej zbierky knižnice Synodálnej tlačiarne.

Ďalším z najstarších je slovanský irmologion uložený v Štátnom historickom múzeu v Moskve pod označením *Voskr. 28*.¹⁵ Od založenia Novojeruzalemského kláštora Vzkriesenia (rus. Воскресенский Ново-Иерусалимский монастырь) v roku 1656 sa stal súčasťou jeho mobiliára, ako to potvrdzuje vlastnoručný zápis patriarchu Nikona. Rukopis sa neskôr v roku 1906 stal súčasťou Synodálnej knižnice a v roku 1920 bol spolu s celou knižnicou prenesený do Štátneho historického múzea, kde je uložený dodnes.

Aj pôvod tohto rukopisu by sa dal na základe textových špecifik zaradiť k novgorodskej oblasti. Je zaujímavé, že v tomto rukopise sa už nachádzajú prvé stopy „plnohlasia“, čo znamená, že pôvodné cirkevnoslovanské jery už nadobúdajú vokalizačnú hodnotu, napríklad ново namiesto новъ, alebo соухо namiesto соухъ a pod.

Nie je jasné, kde sa nachádzal pred uložením v Novojeruzalemskom kláštore, na jeho pôvod však existujú dve teórie. Podľa prvej mohol byť rukopis súčasťou kníh, ktoré boli na základe príkazu Arsenija Suchanova (mních, ktorý z poverenia patriarchu Nikona zbieral vzácne knihy) dovezené z južnoslovanských krajín. Vzhľadom na to, že v porovnaní s predchádzajúcim rukopisom rukopis vykazuje novgorodské črty v oveľa menšej miere, dá sa predpokladať, že ide o rukopis, ktorý v Kyjeve prepisoval novgorodský pisár z nejakej kyjevskej pôvodiny. Druhou možnosťou je, že rukopis priviezol sám Nikon so sebou z Novgorodu, kde bol predtým metropolitom.¹⁶

Obsahom rukopisu č. 150 sú irmosy 1. – 3. hlasu,¹⁷ nie sú však úplné, množstvo z nich sa stratilo kvôli opotrebovanosti rukopisu a nezachovali sa ani irmosy 4. hlasu. Obsahom rukopisu č. 149 sú irmosy 6. – 8. hlasu, pričom opotrebovanosť aj tejto časti rukopisu sa podpísala pod stratu irmosov 5. hlasu. Niektoré časti textu sú uvedené bez hudobnej notácie, čo svedčí v prospech značnej starobylosti rukopisu, keď ešte neboli všetky časti irmologionu rozpísané neumovými znakmi.¹⁸ Aj hudobná notácia rukopisu *Voskr. 28* je „znamenná“ a jeho obsahom sú irmosy 1. – 8. hlasu (po 8. irmos 8. hlasu, zvyšok podľaohol času).

Keď porovnáme obsah gréckych a slovanských irmologionov, vidíme zásadnú zhodu. Odlišná je však nomenklatúra číslovania, ktorá v gréckych rukopisoch počíta najprv štyri autentické hlasy (bez uvedenia termínu „autentický“) a následne štyri plagálne. Tretí plagálny má v gréckych rukopisoch názov ἤχος βαρύς, teda ťažký hlas. V slovanských rukopisoch sa hlasy počítajú vzostupne, teda od prvého po ôsmy.

¹⁵ СМОЛЕНСКИЙ, Степан Васильевич: *Краткое описание древнего (XII – XIII века) знаменного Ирмолога, принадлежащего Воскресенскому, «Новый Иерусалим» именуемому, монастырю*. Казань : Типография Университета, 1887.

¹⁶ Пор. МЕТАЛЛОВ, Василий Михайлович: *Богослужбное пѣніе Русской церкви въ период домонгольскій, по историческимъ, археологическимъ и палеографическимъ даннымъ*. Москва : Печатня А. И. Снегиревой, 1912, s. 212–213.

¹⁷ Termínom „hlas“ sa v byzantskej hudbe označuje modálna tónina, „modus“.

¹⁸ Пор. МЕТАЛЛОВ, Ref. 16, s. 210–211.

Grécke počítanie	Slovanské počítanie
Ἦχος πρῶτος	Гласъ а
Ἦχος δεῦτερος	Гласъ б
Ἦχος τρίτος	Гласъ в
Ἦχος τέταρτος	Гласъ д
Ἦχος πλάγιος τοῦ πρώτου	Гласъ е
Ἦχος πλάγιος τοῦ δευτέρου	Гласъ з
Ἦχος βαρὺς	Гласъ ж
Ἦχος πλάγιος τοῦ τετάρτου	Гласъ ѱ

Notácia

Po prijatí kresťanstva z Byzancie Slovania prijali tiež liturgické knihy (najprv preložené veľkomoravskou školou [863], prenesené a doplnené v Bulharsku [870], odkiaľ sa najprv dostali do Srbska [871] a neskôr na Kyjevskú Rus [988]), veľkomoravskí Slovania, Bulhari a Srbi ešte bez notácie, na Kyjevskú Rus sa už mohli dostať knihy aj s notáciou. Po vzniku hudobnej neumovej notácie sa notované hudobno-liturgické knihy bezpochyby čoskoro dostali aj do Bulharska a Srbska, ale z najstaršej doby sa dodnes zachovali len ruské.¹⁹

Prvotná slovanská notácia kopíruje znaky byzantskej notácie Coislin, avšak je zjavné, že jednotlivé znaky nemajú rovnaký hudobný obsah, čo predstavuje pre súčasnú hudobnú paleografiu veľkú výzvu. Jedným z prvých pokusov o dešifrovanie paleoslovanskej notácie je štúdia amerického muzikológa srbského pôvodu Miloša Velimiroviča, venovaná kánonu sv. Demetra Solúnskeho.²⁰ Tento kánon sa považuje za jedno z prvých pôvodných hymnografických diel v slovanskom jazyku, keďže zjavne nejde o preklad z gréčtiny. Jeho najstarší text sa zachoval v služobnej mineji na mesiac október z 12. storočia,²¹ ktorý zároveň obsahuje aj neumovú notáciu. Tá zatiaľ síce nebola dešifrovaná, avšak Velimirovič ponúkol možnosť, ako toto tajomstvo poodhaliť. Ako už bolo spomenuté vyššie, v niektorých prípadoch sa autori hymnov nezaoberali novými hudobnými kompozíciami, ale použili už existujúce melódie iných irmosov. V takom prípade sa zvykli jednotlivé irmosy označiť incipitmi irmosov kánonov, ktorých melódie sa na dané kánony použili. Rovnakým spôsobom sú označené aj irmosy kánonov pri kánone sv. Demetra Solúnskeho. Tak sú uvedené aj v tomto prípade, kde ide o irmosy kánonu Zosnutia Presvätej Bohorodičky (15. august):

¹⁹ Porov. VELIMIROVIČ, Miloš: Neumatic notations, §VI: Slavonic. In: SADIE, Stanley (ed.): *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 13. London : Macmillan Publishers, 1980, s. 149.

²⁰ VELIMIROVIČ, Miloš: The Melodies of the Ninth-Century Kanon for St. Demetrius. In: *Russian and Soviet Music. Essays for Boris Schwaz*. Malcolm Hamrick Brown (ed.). Ann Arbor, MI : UMI Research Press, 1984, s. 9-34.

²¹ Porov. ГОРСКИЙ, Александр Васильевич – НЕВОСТРУЕВ, Капитон Иванович: *Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки*. Москва : в Синодальной типографии, 1855-1869, s. 21-25.

1. ОТЪВЪРЪЗΟΥСТА
3. ТВОМЪВЪЦАБѢ
4. НЕНЕЛЪДНОУМОУ
5. ОУДНЕНШАСБСА
6. БЖТЪВНОЕЕНБ
7. НЕПОМОУЖНШАТ
8. ОТРОКЫБЛГОУЪРТИ
9. БЪСАКЪЗЕМЛЕН

Velimirović navrhol, aby sa porovnali neumy irmosov z kánonu sv. Demetra s neumami irmosov uvedených pri nich, ktoré sa prevzali z Voskresenského irmologionu (Voskr. 28). Tie sa následne porovnali s rovnakými irmosmi v gréckych rukopisoch s neumami, ktoré však už čítať vieme. Tak sa dala získať grécka melódia, ktorá zrejme slúžila ako vzor pre tvorca rovnakého kánonu v slovanskom rukopise a túto melódiu sa Velimirović pokúsil aplikovať aj na text kánonu sv. Demetra. Samozrejme, je to len hypotetický pokus, pretože skutočný význam slovanských neúm nepoznáme. Je to však možný začiatok ďalšieho výskumu, pri ktorom kánon sv. Demetra Solúnskeho môže poslúžiť ako Rosettská doska.

Záver

Výskum irmologionov v západných krajinách začal svoju históriu v Kodani v tridsiatych rokoch 20. storočia a jeho výsledkom je vydanie niekoľkých významných rukopisov v sérii *Monumenta Musicae Byzantinae*. Prvým zo série bol grécky sticherarion uložený vo viedenskej Národnej knižnici, Cod. theol. gr. 181 (1935),²² nasledoval grécky irmologion uložený v kláštore Iviron Hory Athos, Cod. 470 (1938),²³ ďalej grécky irmologion kláštora Grottaferrata pri Ríme, Cod. E.g.2 (1950 – 1951),²⁴ grécky kondakár uložený vo Florencii, Cod. Ashburnhamensis 64 (1956),²⁵ slovanské fragmenty sticherarionu a irmologionu kláštora Hilandar Hory Athos (1957),²⁶ slovanský kondakár uložený v Moskve (1960),²⁷ grécky irmologion uložený v Jeruzaleme (1968 – 1970),²⁸

²² HØEG, Carsten – WETENHALL TILLYARD, Henry Julius – WELLESZ, Egon (eds.): *Sticherarium* (Vienna, Österreichische Nationalbibliothek, cod. theol. gr. 181, 13th c.). Copenhagen : Munksgaard, 1935.

²³ HØEG, Carsten (ed.): *Hirmologium Athoum* (Athos, Iviron Monastery, cod. 470, 12th c.). Copenhagen : Munksgaard, 1938.

²⁴ TARDO, Lorenzo (ed.): *Hirmologium Cryptense* (Grottaferrata, Biblioteca Statale del Monumento Nazionale di Grottaferrata, E.y.II, AD 1281). Roma : La Libreria dello Stato, 1950 – 1951.

²⁵ HØEG, Carsten (ed.): *Contacarium Ashburnhamense* (Firenze, Biblioteca Laurenziana, cod. Ashburnham. 64, AD 1289). Copenhagen : Munksgaard, 1956.

²⁶ JAKOBSON, Roman (ed.): *Fragmenta Chilandarica Palaeoslavica* (Athos, Chilandari Monastery, codd. 307 (12th. c.) and 308 (13th c.)). Copenhagen : Munksgaard, 1957.

²⁷ BUGGE, Arne (ed.): *Contacarium Palaeoslavicum Mosquense* (Moscow, Historical Museum (GIM), cod. 9, the Uspenskij Kondakar, 12th c.). Copenhagen : Munksgaard, 1960.

²⁸ RAASTED, Jørgen (ed.): *Hirmologium Sabbaiticum* (Jerusalem, Patriarchal Library, cod. Saba 83, 12th c.). Copenhagen : Munksgaard, 1968 – 1970.

grécky triodion kláštora Vatopedi Hory Athos (1975),²⁹ grécky sticherarion uložený vo viedenskej Národnej knižnici (1987),³⁰ grécky sticherarion uložený v Miláne (1992),³¹ a napokon slovanský sticherarion uložený v Petrohrade (2000).³² Tieto vydania sú počiatkom dôležitého výskumu, ktorého cieľom je získať čo najviac informácií o liturgickom speve našich predkov. V tomto procese hrajú irmologiony veľmi dôležitú úlohu, keďže sú didaktickým materiálom.

Porovnanie neúm v rámci slovanských prameňov ako sú sticherariony, triodiony, mineje, irmologiony a ďalšie rukopisy, a ich následná komparácia s relevantnými gréckymi predlohami, sú nevyhnutným východiskom v procese, ktorý môže viesť k dešifrovaniu najstaršej slovanskej neumovej notácie, nevynechajúc ani kondakárnu. Komparáciou by sme tak mohli identifikovať melodické vzory, ktoré tvoria medzistupeň medzi pôvodnými gréckymi melódiami a súčasnými slovanskými, a ktoré sú priamou adaptáciou gréckych melódií na slovanské liturgické texty ešte pred obdobím, keď dokázal slovanský hudobný cit vytvoriť vlastné melódie.

²⁹ FOLLIERI, Enrica – STRUNK, Oliver (eds.): *Triodion Athoum (Athos, Vatopedi Monastery, ms. 1488, 11th c.)*. Copenhagen : Munksgaard, 1975.

³⁰ WOLFRAM, Gerda (ed.): *Sticherarium Antiquum Vindobonense (Vienna, Österreichische Nationalbibliothek, cod. theol. gr. 136, 12th c.)*. Vienna : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1987.

³¹ PERRIA, Lidia – RAASTED, Jørgen (eds.): *Sticherarium Ambrosianum (Milano, Biblioteca Ambrosiana, ms. A 139 sup., AD 1341)*. Copenhagen : Munksgaard, 1992.

³² SCHIDLOVSKY, Nicolas (ed.): *Sticherarium Palaeoslavicum Petropolitanum (St Petersburg, Library of the Russian Academy of Sciences (BAN), ms. 34.7.6, 12th c.)*. Copenhagen : C. A. Reitzel, 2000.

Summary

IRMOLOGION AS A MEDIATOR BETWEEN GREEK AND SLAVIC BYZANTINE MUSIC

Research on irmologions in Western countries began its history in Copenhagen in the 1930s and resulted in the publication of several important manuscripts in the series *Monumenta Musicae Byzantinae*. These editions marked the beginning of a major research effort to obtain as much information as possible about our ancestors' liturgical singing. The irmologions being didactic material, play an important role in this process. The comparison of the neumes within the Slavonic sources (sticherarions, triodions, minei, irmologions and other manuscripts), and their subsequent comparison with the relevant Greek predecessors, are a necessary starting point in the process that may lead to the decipherment of the earliest Slavonic neume notation, including the kondakarian notation. By comparison, we could thus arrive at melodic patterns that form an intermediate step between the original Greek melodies and the contemporary Slavonic ones. They are a direct adaptation of Greek melodies to Slavic liturgical texts before the period when Slavic musical sensibility was able to create its own melodies.